

Mit csinál az idő?

Zsuzsa Máthé: *What Does Time Do? The Spatialization and the Transience of Time in English, Finnish and Hungarian*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2023. 335 oldal

Az idő olyan egyetemes, de mégis elvont fogalom, amelyet szinte nap mint nap használunk metaforikus összefüggésekben. Máthé Zsuzsa angol nyelvű tanulmányköte- te arra vállalkozik, hogy feltérképezze, ho- gyan „viselkedik” az idő a magyar, a finn és az (amerikai) angol nyelv metaforikus kontextusaiban a kognitívmetafora-elmé- let keretén belül. A kutatás két fő fogalmi metafora köré szerveződik: *az idő mozgó lény* (time is a moving entity) és *az idő cse- lekvő lény* (time is a changer), vizsgálatának középpontjában pedig a mozgást kifejező igék (például *time rushes, az idő rohan*), il- letve okozást kifejező igék (pl. *time heals, az idő begyógyít*) állnak. Az olvasó azt feltéte- lezheti, hogy ez a két metafora mindhárom nyelvben gyakran fordul elő, és viszony- lag hasonló módon használják, ám már a kötet előszava is előrevetít olyan külön- ségeket, mint például a mozgás egyik típu- sának előnyben részesítése egy másikkal szemben, vagy negatív/pozitív aszimmet- ria (polaritás). A könyv célul tűzi ki maga elé ezen különbségek és jelentkezésük oka- inak feltárását.

Míg más kutatások az időt egészében vizsgálták, beleértve például az igeidő- ket, Máthé Zsuzsa tanulmánya csupán az *idő* szóalak és a vele együtt előforduló igék elemzésére szorítkozik. Ennek értelmében

nem foglalkozik az olyan gyakran használt kifejezésekkel, mint például *közeleg a kará- csony* (*Christmas is coming*); az ilyen típusú metaforáknak már gazdag szakirodalma van. A kutatás elméleti háttéréről bő negy- venoldali összefoglaló tájékoztatja az ol- vasót a kötet elején, amelyből a legnagyobb hangsúly a Lakoff–Johnson nevével fémjel- zett fogalmimetafora-elméletre esik.

Az olyan elvont fogalmakról, mint az idő, nehéz anélkül beszélni, hogy valami ismertebb és konkrétabb dologhoz kap- csolnánk – ez a kötet egyik kiindulópontja. Főleg a térrel szoktuk összekötni, de gyakori a pénz fogalmával vagy mozgó tárggyal való társítás, illetve sokszor antropomorfizált lényként jelenik meg. A metaforák megalko- tásában gyakran használunk hangutánzó, hangulatfestő igéket. A kötet egyik izgalmas vonulata, hogy az olyan típusú, hangután- zós kifejezéseknél, mint „az idő ketyeg”, nemcsak az igék által megidézett képet elemzi (például, hogy az idő az óra hangjá- val társul, ez pedig hogyan hívja elő *az idő* (gyorsan) *mozgó lény* és *az idő véges dolog* metaforákat), hanem kitér az igék hangta- ni sajátosságaiából, például a zárhangok elő- fordulásából fakadó összefüggésekre is.

A korpuszalapú kutatás ötvözi a kvan- titatív és kvalitatív módszereket. A szer- ző a kvantitatív vizsgálat eredményeit hat

Burkhardt Zsófia (2001) – mesterképzős hallgató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, zsafia.burkhardt@stud.ubbcluj.ro

<https://doi.org/10.36373/em-2024-3-22>

különböző skálába csoportosítva értékeli ki, a kvalitatív részben pedig a képalapú metaforákra és a nyelv egyéb, nehezebben számszerűsíthető aspektusaira összpontosít. Mivel a kötet törzssanyagát a hat skála elemzése alkotja, indokolt áttekinteni, hogy melyek ezek, és milyen eredményekkel járt a vizsgálatuk.

Az első tehát a gyakoriság skálája. Az idő térbeliségéről és múltékonyságáról (illetve arról, amilyen metaforákat használunk ezek kifejezésére) a tanulmány mindhárom nyelv kapcsán értekezik. A gyakorisági skála kapcsán a kötet kimutatja, hogy az időt mindhárom vizsgált nyelvben gyakrabban társítjuk mozgáshoz, mint okozáshoz, vagyis az *idő mozgó lény* metafora túlsúlyban van az *idő cselekvő lény* metaforával szemben az egyes nyelveken belül. Ennek oka a kognitív dinamizmusban (vagy a dinamizmus iránti kognitív előítéletekben) keresendő. Az idő dinamikus aspektusa változatosságot mutat a nyelvek között: például a finn nyelv a magyarnál és az angolnál gyakrabban támaszkodik a cikluskép sémára, ami több olyan metaforát eredményez, amelyben az idő körkörös mozgást végez. A mozgás módjában mutatkozó további különbségek a közzeggel kapcsolatosak: a magyar metaforák azok, amelyekben az idő leginkább a levegőben mozog; ezt gyakrabban és változatosabban teszi a többi nyelv metaforáihoz képest. A finn nyelv viszont gazdagabb az okozást kifejező igéken alapuló metaforák szempontjából, azaz a „finn idő” viszonylag többet cselekszik, mint más nyelvekben. Az angol nyelvben jelentősen magasabb az *idő mozgó lény* metaforák gyakorisága, majdnem kétszer annyi, mint a magyarban vagy a finnben. Az angolban a leggyakrabban előforduló időmetaforákat például a *time passes by* és *time goes by* mozgásigék alkotják. Se a magyarra, se a finnre nem jellemző a mozgásigék ilyen mértékű használata, helyette elsősorban változást kifejező igék tűnnek fel (pl. finn *kuluu*, magyar *múlik*),

illetve a magyarban megfigyelhető még az IDŐ TARTÁLY metafora is, a *telik* igére alapozva, amely a korpusz kutatás alapján az *idő* szóval leggyakrabban előforduló ige. A mindezeket kiegészítő kvalitatív elemzés azt mutatja ki, hogy a magyar és a finn inkább olyan igéket használ, amelyek az idő múltékonyságát és nem térbeli jellemzőit ragadják meg, míg az angol elsősorban olyan mozgásigékre támaszkodik, amelyek a múltékonyság mellett az időt térhez is kapcsolják.

A gyakoriságot tárgyaló fejezetnek van egy másik izgalmas következtetése is. Az olyan igék, mint a *múlik* és a finn *kuluu*, negatív jelentésprozódiaival rendelkeznek (a finn *kuluu* jelentése 'elkopik, elhasználódik'). Az olyan mozgásigékről, mint az angol *pass* vagy *go*, ugyanez nem mondható el, azonban az angolban is találunk mozgásigén alapuló, negatív felhangú kifejezéseket, például *time runs out*. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy mindhárom nyelvben létezik egy olyan időmetafora, amely nem kapcsolódik okozáshoz, de az idő múlásához való negatív viszonyulásunkat foglalja magában az igék által.

A második skála az időmetaforákban kifejezett mozgás dinamikusságára irányul. Ez a fejezet számszerűsítve kimutatja és grafikonok segítségével is érzékelteti azokat a látványos különbségeket, amelyek a három nyelv metaforái között felfedezhetőek. Például a magyarban és a finnben sokkal gyakoribbak az idő gyors mozgását közvetlenül kifejező igék, mint az angolban (ebből a szempontból a magyar és a finn nyelv között nagy a hasonlóság). A magyar nyelv olyan igéket használ a gyors mozgás kifejezésére, mint a *fut*, *gyorsul*, *pereg*, *repül*, *siet*, *rohan*, *száll*, *szárnyal* stb. A finnben szintén megtalálhatók ezeknek megfelelői (*hujahtaa*, *hurahtaa*, *lentää*, *vierähtää* stb.). A lassú mozgás gyakorisága a magyarban és a finnben megegyezik (az alábbi igék számitanak lassú mozgásnak: *cammog*, *lassul*,

vánszorog; finn *hidastuu, matelee*), az angolban pedig valamivel magasabb. Ugyanakkor az egyenletes mozgás (pl. *csorog, folyik, halad, megy* stb.) közös alapra szabott gyakorisága majdnem négyszer nagyobb az angolban a másik két nyelvhez képest (ide tartozik a *move, pass, turn, go by* stb). Ez arra utalhat, hogy az angol metaforikus nyelvben az idő közepes, egyenletes tempóban telik, vagy hogy a gyors mozgást nem feltétlenül igékkel, hanem más elemek segítségével, például határozószókkal fejezik ki, míg a finnben és a magyarban a mozgás sebességét gyakrabban kódolják maguk az igék (noha ritkábban fordulnak elő, mint az angolban). Egy másik szembevetendő különbség továbbá, hogy a magyarban jelentősen gyakoribb az olyan metafora, amelyben az idő egy helyben álló lényként jelenik meg, azaz a magyarban gyakoribbak a statikus térbeli viszonyok.

A gyakoriság kapcsán korábban említett pozitív/negatív jelentésprozódiaival bővebben a harmadik skála, a polaritásról szóló fejezet foglalkozik. Az itt összefoglalt eredmények rámutatnak arra, hogy ezen a skálán a nem poláris (semleges) időmetaforák túlsúlyban vannak a polárisokkal szemben mindhárom nyelvben. Az időre mint ágensre vonatkozóan túlnyomórészt pozitív vagy semleges metaforákat találunk, a negatív pólusra eső metaforák ritkábban fordulnak elő, a példák főként irodalmi szövegekben lelhetők fel. Ugyanakkor eltérés mutatkozik abban, hogy a nyelvek milyen mértékben támaszkodnak bizonyos pólusokra. A vizsgálat szerint a magyar nyelvben például kétszer annyi időmetafora található a skála negatív oldalán, mint az angolban és a finnben. Máthé Zsuzsa felhívja a figyelmet arra, hogy az általa kimutatott eredmények hasonlóak a téma szakirodalmának korábbi következtetéseihez: több kutatás hozott már bizonyítékot arra, hogy a magyarok életszemlélete az amerikaiakéhoz képest borúlátóbb, ennek megfelelően

pedig a magyar időfelfogás nyelvi lenyomata is negatívabb. A szótárcikkekben az idő olyan fogalmakkal függ össze, mint a történelem, élet, jövő, halál stb., a metaforikus nyelvezetben számos példa akad olyan kifejezésekre, amelyekben az idő az étellel válik egyenlővé, az idő vége pedig a halállal. Tehát nem alaptalan feltételezni, hogy a kultúrák élet-, halál- vagy sorsfelfogása szorosan kapcsolódik az időfelfogásához. (Az amerikai és magyar időfelfogás különbségének okairól, például az eltérő múltrol, kultúrtörténetről és a hosszú távú közösségi emlékezet tényezőjéről a kötet röviden értekezik, inkább csak felsorolja a témával foglalkozó forrásokat, és kiemeli a kapott eredmények közötti hasonlóságokat az időkonceptióra vonatkozóan.)

A polaritással foglalkozó fejezet másik jelentős következtetése az, hogy a gestaltpszichológia bizonyos szempontjai fogódzót nyújthatnak egyes nyelvi jelenségek értelmezéséhez. Nem véletlen például, hogy a metaforák többsége semleges (vagy kontextusfüggő). A gestaltpszichológiában a „szabályosság, szimmetria, egyszerűség” törvénye szerint ezek a tényezők befolyásolják a létérzékelésünket: hajlamosak vagyunk ezekre a mintákra összpontosítani, ilyen alakzatokként értelmezni a tapasztalatainkat. A „normális”, gyakran tapasztalt élmények idővel semlegessé válnak, ez pedig a metaforikus nyelvben is tükröződik: a normalistól eltérő tapasztalatok váltanak ki nagyobb érzelmi hatást, hoznak létre szokatlan/eredeti és polarizáltabb metaforákat.

A következő fejezet a beágyazottság skáláját vizsgálja, következtetései hasonlóak az előző fejezetekéihez. Az időt negatív lényként felfogó metaforák a magyarban beágyazottabbak, mint a másik két nyelvben, míg a finnben leginkább a pozitív képek beágyazottsága mutatható ki. Ugyanakkor a fejezet bizonyos eltérésekre is rámutat: például, noha a gyakorisági skála alapján a

magyarban több metafora található a skála pozitív végén, mint az angolban, a beágyazottságuk egybeesik.

A metaforák állandósultságát vizsgáló fejezet többek között azt emeli ki, hogy egy metafora gyakorisága bizonyos mértékben összefügg az összetevőinek együtt előfordulási gyakoriságával, de nem minden esetben. Az együtt előfordulás általában a korpuszokban végzett keresés eredményeiben is megfigyelhető, ahogy az is, hogy amennyiben más változókat is bevonunk az egyenletbe, például igeidőt, aspektust, partikulákat vagy más szavakat, az *idő* szó okozást kifejező vagy mozgásigékkel való együtt előfordulása sokkal nagyobb lesz. A legállandóbb metaforákat (pl. az angolban a *time passes by*) halott metaforának lehet nevezni.

Az utolsó skála a három nyelv metaforáinak egyediségét méri. A tanulmány kimutatja, hogy a metaforák többsége a magyarban, finnben és angolban inkább hasonlít, mint különbözik – különösen a nem poláris aspektusú időképek hasonlítanak az előzőkben kifejtett okok miatt. De van néhány egyediség mindhárom nyelvben, amely forráshoz kapcsolódó variációkat mutat. A variációk lehetnek forráson belüliek, egyedi vonzatokon keresztül (leggyakoribb a magyarban; forrásként szolgálhat például az út sémája), vagy ritkábban forráson kívüliek (a finnben fordulnak elő legtöbbször; például az erő és okozás képi sémáján keresztül). Az új források nagyobb valószínűséggel jelennek meg a negatív aspektusok

kontextusában, például az *idő sötétség*, az *idő ítélőbíró* stb. A három nyelvben a források általában azonosak. A nyelvközi különbségek tehát nem az új forrástartományok használatában mutatkoznak meg, hanem azáltal, hogy e tartományok sajátos jellemzőit egyedi módon hozzák felszínre. Ilyen egyediség a magyarban például az, ahogyan a *megette az idő vasfoga*- vagy az *idő ólomlábon jár*-típusú képek „viselkednek”.

Összességében a kötet arra mutat rá, hogy a közös fogalmi metaforák a közös időtapasztalattól erednek: az idő múlásával változásokat észlelünk magunk körül, és minden esemény időben történik; ez összekapcsolható a mulandósággal és a térbeliséggel, de a nyelvekben megfigyelhető az egyiknek a másikkal szembeni előnyben részesítése és más különbségek, melyek részben kulturális eredetűek lehetnek. Szem előtt kell tartanunk ugyanakkor, hogy az idő fogalmát számos terület is befolyásolja, többek között az irodalom, a fizika, a mitológia, de maga a nyelv is: idiómák, közmondások és egyéb társalgási kifejezések. Máthé Zsuzsa tanulmánykötete – különösen a megvizsgált igéket felsorakoztató és magyarázó táblázat a mellékletben – éppen ezért kínálkozik egyfajta emeltebb szintű nyelvtanítási (rész)segédanyagként is az angol, a magyar és a finn nyelv oktatásában. Mindemellett természetesen iránymutatóként és kiindulópontként szolgálhat további kognitív nyelvészeti kutatásokhoz.

BURKHARDT ZSÓFIA